

संस्कृत साहित्यशास्त्रातील काव्यानंदाची मीमांसा

Ananda is, according to Sanskrit Poetics, the sole and foremost aim of literature.

(1) "Sakalprayojanmaulibhutam", so says Mammata in Kavyaprakash. Ananda is a technical term. Pleasure, joy, happiness, bliss - these words can't explain its sense completely. According to derivation, it means richness (samruddhi). Through literature or aesthetic experience in literature, one feels himself not only happy; but enriched, enchanted, enhanced and enlightened. Happiness, wisdom and elevation are mingled with each other in this experience. The great thinker Abhinavagupta calls it as 'the pleasure of knowledge and the knowledge of pleasure'.

(2) (Prakashanandmaysanchit). Reader's individual being is merged, as it were, in the Supreme Being; where nothing is discarded or disputed, and everything is accepted and appreciated. This state of mind is called 'Ananda'. The concept of disinterested delight explained by Kant is in a way similar to it. Through literature, human life, in this way, achieves grace and progress. This is called

(3) Brahamaswad. The culminating couplet of Dhvanyaloklochan by Abhinav is crystal clear-

(4) वस्तुतः शिवमये हृदि स्फुटं सर्वतः शिवमयं विराजते ।

नाशिवं क्वचन कस्यचिद् वचः तेन वः शिवमयी दशा भवेत् . Another writer Panditraj Jagannath in his famous work

Rasgangadhar, is also harping on the same tune-

(5) अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यस्य महिमा यत् प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्थाः आल्हादं अलौकिकं जनयन्ति.

Literature appeals to emotions. This appeal is universal. The emotions, therefore expressed and experienced in literature, as a rule, are universal. Though felt by and dealt with each and every person,

they are impersonal by nature. This type of emotions is termed as Rasa in Sanskrit Poetics. In it are merged and melted all of the personal phases and varieties of emotion; like various rivers and streams in ocean. A critic has truly described it:

(6) समुद्र इव उदकानां शेषधी रसो भावानाम्.

This Rasa is cherished by all as all are nourished by it. Kalidas the poet laureate of India rightly declares:

(7) नाटयं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्.

This nourishment is conditional. The condition is termed as

(8) Rasikata. The reader does not simply read and understand literature with detachment; he feels it, enters in its emotional atmosphere, and becomes one with it. He is not a mere

reader. He is Rasik. Rasaswad i.e., Aesthetic experience, is meant for him and for him only. Dharmadatta mentions the same point while saying

(9) सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्.

A poet or writer is the starting point in literature. He feels and experiences, beforehand, that which is felt and experienced by the reader, afterwards, through literature. as far as the aesthetic experience is concerned, both the poet and the reader are and should be, on the same footing

(10) कविर्हिसामाजिकतुल्य एव, says Abhinav in his Bharati. Still the writer is superior to the reader in two aspects. He has not to depend upon author's exhibition for experience, like a reader. And what is more, he has rare faculty to express his unique experience for others, in well-suited language. He is seer and singer both. The term 'Kavi' in Sanskrit language deserves special recognition in this connection.

(11) दर्शनात् वर्णनात् चाथ लोके सिद्धा कविश्रुतिः so says an eminent poetician. - Bhattatauta.

A writer by nature is co-operative and sympathizer; not only to human beings, but to all living beings; nay, to life itself, with its various phases and functions. A poet's personality is mobile, encompassing, and of a dimensionally increasing nature. When a poet experiences the sentiments or feelings of other beings, like that of joy, sorrow, anger, anguish, anxiety etc., they cease to remain alien to him. Bondages of personality shun off from his soul, which afterwards, like a swan high up in the sky of impersonal emotions, and meets with its identical Supreme Being,, that is called 'Brahman' The Scriptural utterance

(12) ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति, is, in a way, experienced by him.

Thus, the seer poet attains the higher state of joy, elevation and enlightenment, through the unique experience, namely 'Rasa' independently.

(13) रसो वै सः रसं हि एवायं लब्धा आनंदीभवति, so says the sage 'Tittiri' in his "Taittiriya upnishad'. And it is worth mentioning. One may remember here the expression of Kant, "The beautiful is that in which form a concept is recognised as object of a necessary delight" Comparison is interesting.

This rare experience is so over-whelming or over-enchanting, that poet is simply over-flooded with extra-ordinary joy. he is, in the words of 'Lochankar', a jar full of nectar, up to brim

(14) (रसपरिपूर्णकुंभवत्) .An inevitable urge emerges in him to share that experience with others. Without expressing it, he does not feel happy. This expression of the poet is called 'Kavya'. Literature, accordingly, is an authentic announcement a communique - of the writer's extraordinary experience.

Aesthetic experience, is in a way, universal; though expressed and experienced at a certain specific time and space; and with reference to certain specific person or persons. It transcends the limitations of time and space. It is

(15) (दिक्कालाद्यनवच्छिन्न) in Sanskrit. One who feels it, may be a writer, or a reader, leaves behind, for a time being, his individualities or personal characteristics, and becomes one with the Supreme Soul. This process is called

(16) साधारणीकरण. Each and everything in it is universal and sublime.

(17) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः। प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते, so says Vishwanath in Sahityadarpan.

This process of (16) साधारणीकरण is found in writer's expression also. While communicating his experience, he uses the language, generally in its suggestive sense. Temporal, concrete or specific ideas only, can be expressed with words used in their primary or implied meanings. The poet's experience, on the other hand, is, by nature, eternal, abstract or common. But he has to use the language, which is the only means for his communication. He uses it. But instead of saying specifically, he simply suggests.

This power of language is called

(18) Vyanjana(व्यंजना). It plays vital part in explaining and understanding the essence of literature i.e., Rasa.

The poet's suggestive words do not merely report or convey his ideas to the readers. They neither plead nor preach. But with their appealing and pleasing nature, they transmit, as it were, that experience of the writer to the reader, which has become the part and parcel of the seer's heart. Same light is kindled in the heart of the reader; who like the poet, becomes one with the Supreme Soul, afterwards. This heart to heart meeting or unison of hearts is called

(19) हृदयसंवाद, which is said to be the highest attainment of language. The poet, therefore, is neither a writer, nor speaker only. He is called

(20) 'Saraswat'. the disciple of Saraswati - the goddess of language and learning.

This is, in short, **the theory of anand**. The eternal elevation of human beings with ease and joy, is the supreme aim of literature. Vishwanath in Sahityadarpan clearly mentions it: चतुर्वर्गफलावाप्तिःसुखादल्पधियामपि । काव्यादेव . It is in full agreement with Vedic aspiration "Upward is thy destination oh man, not downwards". उद् यानं पुरुष ते नावयानम्. In what way this aim is achieved, and how the fourfold scheme of writer-reader-experience-expression works in its achievement, can be explained fully and clearly with this theory.

Sanskrit to English conversion of some concepts occurred in this article.

- 1) The highest of all aims.
- 2) The Sensation of both pleasure and knowledge intermingled
- 3) Experience of all pervading element.
- 4) The heart should be pleasant, primarily. Then and then only, it can seek and feel pleasure in
Each and every phenomenon, the expression of none, it feels unpleasant, and finally, it achieves happiness and wisdom.
- 5) Truly, the effect of an excellent and extraordinary poetry is so grand and wonderful that the events and episodes, otherwise painful and distressing or detestable, are enjoyed and felt with pleasure, when these are described in poetry.
- 6) Rasa is the final or sublime state of all sentiments, as the ocean is the grand abode of all waters i.e., streams, rivers etc.
- 7) Drama, in general is a sole consolation for all human beings, differing in nature and aptitude.
- 8) Appreciation.

- 9) The appreciators alone.
- 10) The poet and the reader are on the same footing.
- 11) The term 'Poet' is applicable to a person then and then only when he first perceives something and afterwards describes it appropriately.
- 12) One who understands The Supreme Being, becomes himself the same.
- 13) That unique experience is Rasa. The person attains the highest state of joy and enlightenment, after achieving this Rasa.
- 14) Just like a jar full of nectar upto brim.
- 15) Transcending the limitations of Time and Space.
- 16) Universalization
- 17) Vibhav, Anubhav and Vyabhichari are the terms of causes, symptoms and subordinates in impersonal form of various sentiments. With their aid the state of universalization is achieved through which the reader feels his identity with the Supreme Sole.
- 18) The power of suggestion.
- 19) Heart to Heart unison.
- 20) Saraswat means the disciple of the Goddess of Language and learning.

(By: Vaidya Shrinivas P. Hirlekar)
योग आणि आयुर्वेद यांचा परस्पर संबंध

आयुर्वेद आणि योग या दोनही शास्त्रांशी संबंध असणारी एक प्राचीन व्यक्ती म्हणजे पतंजली.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां, मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतजलिं प्रांजलिः आनतोऽस्मि ॥

योगशास्त्राने चित्ताचा, व्याकरणशास्त्राने वाणीचा व वैद्यकशास्त्राने शरीराचा मल ज्या एकाच व्यक्तीने दूर केला ती व्यक्ती म्हणजे पतंजली.

योग आणि आयुर्वेद ही दोन्हीही भारतीयांची प्राचीन शास्त्रे होत. त्यांचा परस्पर संबंध समजण्यासाठी प्रत्येकाचे अधिष्ठान, साध्य व साधने समजून घेणे अवश्य आहे. आयुर्वेदाला तर अथर्ववेदाचे उपांगच मानतात. (सुश्रुत, सूत्रस्थान, अ. १). आयुर्वेद आणि योग यांचा संबंध घनिष्ट आहे. ही शास्त्रे एकमेकांना पूरक होत. योगाचा आयुर्वेदाला उपयोग होतो. योगशास्त्रोक्त निरनिराळी आसने, क्रिया इत्यादींनी स्वास्थ्यरक्षण व व्याधिविनाश ही आयुर्वेदाची दोनही उद्दिष्टे साधू शकतात. राजस आणि तामस या मनोवृत्तींचा नाश करण्यासाठी योगशास्त्रोक्त समाधीचा उपयोग होतो. (सुश्रुत, सूत्रस्थान, अ. १).

आयुर्वेदाचाही योगाला उपयोग होतो. योगातील आसने, क्रिया, बंध इत्यादींचे तात्त्विक, प्रायोगिक, परिणामस्वरूप ज्ञान होण्यासाठी शरीराचे ज्ञान अवश्य. ते वैद्यकानेच होणार. (सुश्रुत सू. स्था. अ. ३). सिद्धयोग हा योगदर्शनाचा एक प्रकार आहे. दीर्घ जीवन हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. या योगप्रकाराच्या सिद्धीसाठी आयुर्वेदाच्या आठ अंगांपैकी एक म्हणून सांगितलेला रसायन विधी वा कायाकल्प हा चांगलाच उपकारक होतो.

अधिष्ठान : योग आणि आयुर्वेद या दोघांचेही अधिष्ठान किंवा अधिकरण एकच सांगण्यात आले आहे. ते म्हणजे समनस्क, सचेतन शरीर. (चरक, सूत्रस्थान, अ. १). चरक-सुश्रुतांनी वैद्यकाचे अधिष्ठान म्हणून शरीराबरोबर मनाचाही उल्लेख केला आहे. जीवित किंवा आयुष्य म्हणजे शरीर, मन, इंद्रिये व आत्मा यांची संयुक्त अवस्था असे चरक(सू. स्था.अ.१) म्हणतात. अर्थात् ज्याचे दोष, अग्नी समस्थितीत आहेत, ज्याच्या धातुमलांच्या क्रिया समस्थितीत

आहेत व आत्मा, इंद्रिये व मन ही ज्याची प्रसन्न आहेत, त्याला स्वस्थ म्हणावे असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. (सू. स्था. अ. १५). आयुष्य व स्वास्थ्य यांच्या या व्याख्या करताना चरक-सुश्रुतांनी शरीराबरोबरच मनाचाही उल्लेख केला आहे. इतकेच नव्हे तर अस्वास्थ्य आणि स्वास्थ्य या दोनही स्थितीत शरीराबरोबर मनही आधारभूत असते असेही सुश्रुतांनी निर्देशिले आहे. (सू. स्था. अ. १).

उलटपक्षी योगात मनाबरोबर शरीराचाही अधिष्ठान म्हणून स्वीकार केलेला दिसतो. आयुर्वेदाची आठ अंगे सांगितली तशी योगाचीही आठ अंगे सांगितली आहेत. “ यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयःअष्टौ अंगानि” अशा शब्दांत पतंजलीने त्यांचा उल्लेख केला आहे. (यो. सू. २.२९). या अंगापैकी पहिली चार पूर्णतः व प्रत्याहार हे पाचवे अंशतः ही अंगे शरीरसंबद्ध आहेत. तात्पर्य, उभयदर्शनांचे अधिष्ठान समनस्क शरीर असल्याचे दिसते.

साध्य व साधने- या दोन दर्शनांची साध्य-साधने मात्र भिन्न आहेत. आयुर्वेद शरीरनिष्ठ आहे, तर योग मनोनिष्ठ आहे. आयुर्वेदाचा उद्देश देहमालिन्यनाश हा आहे तर मनोमालिन्यनाश योगाला अभिप्रेत आहे. आयुर्वेद हा प्रवृत्तिप्रेरक आहे तर योग हा निवृत्तिप्रेरक नसला तरी निवृत्तिप्रेरक मोक्षाला साधनीभूत आहे. योग म्हणजे युक्ती, ती मुक्तीहून भिन्न असली तरी तत्साधक होय. आयुर्वेदाला मात्र भुक्तीच अभिप्रेत आहे. देहाची दीर्घकालीन निरामयता व कार्यक्षमता हे आयुर्वेदाचे उद्दिष्ट आहे.

योगाची भूमिका- पतंजलीने योगाची व्याख्या “चित्तवृत्तिनिरोधः” अशी केली आहे. आणि यम, नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार या बाह्य साधनांपेक्षा धारणा, ध्यान समाधी या अंतरंग साधनांनाच योगात महत्त्व दिलेले आहे. पतंजलीला यात मनोनिष्ठच विशेषत्वाने अभिप्रेत दिसते. योग म्हणजे सुखदुःखनिवृत्ती. तो मोक्षप्रवर्तक असतो. समनस्क, सचेतन शरीरातच योग संभवतो. सांख्य आणि मुमुक्षु यांना अभिप्रेत असणारे आणि तत्त्वस्मृतिबलाने म्हणजे आत्मज्ञानाने प्राप्त करून घेण्याचे मुक्ती हे योगाचे गंतव्य असते असे चरकाचार्य सांगतात. (शा. स्था. अ. १). चरकांनी निर्देशिलेले एकांतवास, विषयसेवनपराड्मुखता, कर्मसंन्यास, प्रवृत्त कर्मांचा क्षय, नैष्कर्म्य, निरहंकारिता इत्यादि उपायही निवृत्ती व मनःस्थैर्यासाठीच आहेत.

आयुर्वेदाची भूमिका- आयुर्वेद प्रवृत्तिप्रेरक व शरीरनिष्ठ आहे. आयु म्हणजे शरीर, इंद्रिये, आत्मा, यांची संयुक्त अवस्था. अशा आयुचे ज्ञान ज्यामुळे होते वा असे आयु ज्यामुळे प्राप्त होऊ शकते तो आयुर्वेद. (सुश्रुत सू. स्था. अ. १). या आयुर्वेदाच्या अध्ययनाचे फल म्हणजे दीर्घ, निरामय व कार्यक्षम आयुष्य असे चरकांनी निर्देशिले आहे. (सू. स्था. अ. १). चरकसंहितेच्या या पहिल्या अध्यायाचे नावच मुळी दीर्घजीविताध्याय असे आहे.

व्याधिनाश आणि स्वास्थ्यरक्षण हे आयुर्वेदाचे प्रमुख प्रयोजन होय, असे सुश्रुत सांगतात. (सुश्रुत सू. स्था. अ. १). इतकेच नव्हे तर आयुर्वेदाच्या शरीरनिष्ठेचा आणि प्रवृत्तिप्रेरकतेच्या महत्त्वाचा उल्लेखही ते स्पष्टपणे करतात. पंचमहाभूतांहून पलीकडे असणाऱ्या अव्यक्त, आत्मा इत्यादि गोष्टींचा विचार आयुर्वेदाला कर्तव्य नाही. पंचमहाभूतोत्पन्न देहादि भौतिक गोष्टी, इंद्रिये, इंद्रियांचे विषय, शरीराची कार्यक्षमता यांचा विचार आयुर्वेदाला कर्तव्य होय.

आयुर्वेदात मनाचा देहाशी असलेला संबंध अभिप्रेत असला तरी त्या मनाला आयुर्वेदशास्त्रात देहाइतके अगत्याने विचारात घेतले जात नाही. उलटपक्षी, योगातही देहाचा मनाशी असलेला संबंध अभिप्रेत असला तरी देहाला मनाइतके अगत्याने विचारात घेतले जात नाही. तथापि देहाचा, भौतिकतेचा संबंध कायम ठेवून सामान्य कृत्ये करता येणे, हेही एक योगाचे उद्दिष्ट आहे. योगात देखील इंद्रियांचा उपयोग असतोच. पण चित्ताने देहाची, भौतिकतेची वशयता म्हणजे गुलामी तेथे स्विकारलेली नसते. तर देहाला, इंद्रियांना चित्ताच्या स्वाधीन ठेवून देहादिकांच्या क्षमतांचा जास्तीत जास्त उपयोग योगात अपेक्षित असतो.

विनाशी देह आणि अविनाशी चैतन्य या दोन तत्त्वांचा एकीभाव युक्तावस्थेत म्हणजे योगात असतोच पण योगनिरपेक्ष स्थितीतील देहप्रधानता जाऊन तेथे चैतन्यप्रधानता आलेली असते.

योगनिरपेक्ष अवस्थेत नाशवंत देहाचे महत्त्व असते. देह, इंद्रिये जे सांगतील, अनुभवाला आणून देतील, त्याचाच एकप्रकारे पराधीनपणे अनुभव घेतला जातो. या देहादि गोष्टी म्हणूनच कालांतराने क्षीण, रोगी, दुबळ्या होतात.

त्यांचे कर्तृत्व उणावते. देहादीना म्हातारपण व शेवटी मृत्यु येतो.

उलट योगात ही देहादि साधनेच संयमाने वापरली जातात. आळशीपणा, लोलुपता यांच्या आहारी न जाता, इंद्रियांचे लाड न करता, त्यांना निर्मल, निर्दोष राखून, विशिष्ट शिस्त लावून त्यांच्या क्षमतांचा अधिकात अधिक उपयोग करून घेण्यात होतो.

यम, नियम, आसने, बंध, मुद्रा, दूरश्रवणादि सिद्धी, चित्तैकाग्र्य, ध्यानादि अंतरंग साधने ऋतंभरा प्रज्ञा इत्यादि योगान्तर्गत गोष्टींचा उलगडा या दृष्टीने करून पाहिला पाहिजे. त्यापैकी काही शारीरिक आहेत तर काही मानसिक. ऋतंभरा प्रज्ञा ही बाब तर बौद्धिकच होय. योगः कर्मसु कौशलम् ही भगवद्गीतेतील योगाची व्याख्या आहे. योग म्हणजे भोग नव्हे पण मोक्षही नव्हे. ती भुक्ती नव्हे पण मुक्तीही नव्हे. ती युक्ती होय. देह व आत्मा यांचा म्हणजे विनाशी व अविनाशी अशा तत्त्वांचा दीर्घकालीन व कार्यक्षम असा आणि आत्मप्रधान वा चैतन्यमूलक संबंध (संयोग) म्हणजे योग. 'नित्ययुक्त', 'सततयुक्त' हा भगवद्गीतोक्त आदर्श योगी या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखा आहे.

परस्परपूरकता- योग च आयुर्वेद या दोघांत अशा प्रकारचा साध्य-साधन -विषयक व काही अंशाने अधिकरणदृष्ट्याही भेद असला तरी ही दोन शास्त्रे परस्परोपकारक व परस्परपूरक आहेत. योगाची आयुर्वेदोपकारता पुढीलप्रमाणे दिसून येते - चित्ताची प्रसन्नता योगाने साधते आणि शरीराबरोबरच आत्मप्रसन्नता स्वास्थ्याला अवश्य असे आयुर्वेद सांगतो.

धारणादि आंतरिक साधने, श्वासनादि आसने यांनी मनःशांति, एकाग्रता यांचा लाभ होतो, असा अनुभव आहे. योगातील बहुतेक आसने, धौति, नौलि, इत्यादि प्रक्रिया यौगिक व्यायाम, रेचक-पूरक-कुंभक, भस्त्रिका, प्राणायाम आदि श्वसनसंबद्ध क्रिया, वज्रोली, अमरोली, त्राटक, आदि विधी, उड्डीयानादि बंध, षट्चक्रे, कुंडलिनी वगैरे गोष्टी वस्तुतः शरीरसंबद्धच होत. मात्र त्यांचा विचार वैद्यकात विशेषसा केला जात नाही. त्यांना प्रचलित केले योगाने. त्यांचा उपयोग स्वास्थ्यरक्षणार्थ व व्याधिविनाशार्थ होतो हे सत्य. आयुर्वेदावर हा योगाचा उपकारच होय.

वर उल्लेखिलेल्या योगोक्त पण शरीरसंबद्ध क्रिया-प्रक्रियांचा, उपायविधींचा आयुर्वेदोक्त शोधन-पंचकर्म चिकित्सेच्या अनुषंगाने विचार व्हावयास हवा. आयुर्वेदीय चिकित्सेचे एक अभिनव दालन त्यामुळे विकसित होऊ शकेल.

आयुर्वेदातील आणखी काही महत्त्वाचे विषय म्हणजे मनाचे दोष, त्यावरील चिकित्सा, ओज, प्राण, ही तत्त्वे इत्यादि. अशा गोष्टींच्या अध्ययनासाठीही योगाचे ज्ञान व व्यवहार साहाय्यक होऊ शकेल.

उलटपक्षी आयुर्वेदाची योगोपकारकताही उल्लेखनीय आहे. योगशास्त्रोक्त पण शरीरसंबद्ध आसने, क्रिया, प्राणायाम आदींची इष्टानिष्टता, क्षमता, परिणामकारकता, यांच्या सम्यक् ज्ञानासाठी आयुर्वेदोक्त शरीरविज्ञानाचा उपयोग चांगलाच होण्यासारखा आहे. आयुर्वेदोक्त रसायनविधीचा, योगाच्या सिद्धयोग या एका प्रकारावर होणारा उपयोग पूर्वी उल्लेखिलाच. तात्पर्य, साध्य-साधन व अंशतः अधिकरण या दृष्टीने भिन्न असूनही योग व आयुर्वेद ही शास्त्रे परस्परपूरक व परस्पर-उपकारक होऊ शकतात यात संशय नाही.

(By: Vaidya Shriniwas P. Hirlekar)